

Anna Kutkowska
Uniwersytet Wrocławski
Instytut Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa we Wrocławiu
I rok studiów magisterskich

Książka artystyczna w Polsce na przełomie XIX i XX wieku

Streszczenie: W referacie przedstawiono zjawisko książki artystycznej w Polsce przełomu XIX i XX w. Omówiono pojęcie książki artystycznej i ruchu odnowy książki w Polsce i w Europie. Opisano najważniejsze drukarnie oraz sylwetki polskich artystów książki. Wykazano ciągłą obecność książki artystycznej we współczesnym świecie typografii.

Słowa kluczowe: książka artystyczna, artysta książki, Młoda Polska, drukarnia Anczyca, Napoleon Telz, Stanisław Wyspiański

Wstęp — książka artystyczna i ruch odnowy książki

Książkę artystyczną trudno jest zdefiniować. Stanowi ona pojęcie otwarte, zależne od spojrzenia i zamierzeń artysty, a także od odbioru czytelnika lub publiczności podczas wystawy. Najczęściej jest definiowana jako dzieło, które odzwierciedla wszystkie awangardowe nurty współczesnej sztuki i literatury. Bardzo często jest to książka — eksperyment, która łączy: formę, tekst, grafikę/ilustrację oraz obraz. Podobnie jak w grafice artystycznej, każdy egzemplarz książki jest oryginalny i unikatowy — ma swoją odrębną numerację.

Książka artystyczna to niekoniecznie dzieło pięknie wydane. Eugeniusz Józefowski, zajmujący się książką artystyczną, zauważa: *książka jako wypowiedź artystyczna różni się często od pięknie wydanej książki tradycyjnej, która oczywiście może być udana plastycznie bądź pięknie zaprojektowana, lecz te cechy nie zagwarantują jej przynależności do świata sztuki*¹.

Tradycję tworzenia współczesnych książek artystycznych rozpoczął awangardowy ruch powstały na początku XX w. Przemiany zachodzące wówczas w pojmowaniu sztuki i poezji ukształtowały nowe podejście do dzieła jako nośnika słów i obrazów czy przedmiotu jako takiego. Pojawiło się zjawisko *livres d'artistes* występujące w kręgu *École de Paris*. Jeszcze wcześniej, w latach 70. i 80. XIX w., popularnością cieszyły się, jako obiekt kolekcjonerski dodający splendoru, *livre a vignettes*².

O ważnym wydarzeniu w historii książki artystycznej pisze Tomasz Wilmański: *W 1911 r. paryski wydawca Kuhnweiler wydał znamienne dzieło poetycko-graficzne „Saint Materel” Maxa Jacoba, ilustrowane grafikami Picassa w konwencji kubizmu analitycznego. I było to przedsięwzięcie, w którym książkę potraktowano jako samodzielne dzieło, integralny obiekt. Integrowanie się środowiska artystycznego,*

---

¹ Por. JÓZEFOWSKI, E. Refleksje nad tematem. W: JÓZEFOWSKI, E. (red.) *Książka artystyczna jako obiekt oraz warsztat edukacyjny*. Zielona Góra: Instytut Sztuki WSP, 1998. s. 104.

² WIERCÍŃSKA, J. *Sztuka i książka*. Warszawa: PWN, 1986, s. 16.

*poetów, malarzy, muzyków, traktowanie sztuki interdyscyplinarnie pozwoliło ówczesnym twórcom na przekraczanie tradycyjnych konwencji artystycznych i realizowanie dzieł nowatorskich, nieskrępowanych nakazem tradycji*³. Środowiska francuskich futurystów, dadaistów oraz konstruktywistów wywarły duży wpływ na artystyczne postrzeganie książki na zachodzie Europy.

Na przełomie XIX i XX w. ukształtował się także ruch odnowy sztuki użytkowej. Jak pisze Janusz Sowiński: *zaczątkiem [odnowy sztuki] miały być niewesołe refleksje powstałe po Wystawie Przemysłowej w Londynie w 1851 r. Wystawione tam eksponaty ukazały niski poziom wyrobów sztuki użytkowej, w tym również sztuki książki*⁴. Ówczesne prądy artystyczne pozwoliły zrodzić się nowej jakości typografii i zdobnictwa ksiąg.

Pod koniec XIX w. rozwinął się również nurt zmierzający do aktywnego kształtowania życia przez sztukę. Miało to ogromny wpływ na zauważenie i potrzebę tworzenia książki artystycznej, *bowiem wtedy właśnie pojawia się i śmiało wkracza w obręb świadomości kultury europejskiej problematyka projektowania książki i estetyki druku. Odtąd, obok ozdobnych przedmiotów życia codziennego pojawia się książka traktowana jako obiekt o określonych właściwościach estetycznych*⁵.

Książka artystyczna w Polsce

W Polsce, na przełomie obu wieków, zaczęto dostrzegać nową jakość w sztuce książki. Artyści polscy świadomie nawiązywali do najnowszych idei z zachodniej Europy — płynących przede wszystkim z Anglii i Francji. Rozwój nowych form wyrazu artystycznego współgrał z postępem technologicznym i gospodarczym, jaki dokonał się w Europie w drugiej połowie XIX i na początku XX w. Wówczas ukształtowały się profilowane drukarnie — dziełowe, akcydensowe, prasowe, a także nowe zawody: literat, kierownik artystyczny w prasie i wydawnictwie oraz profesjonalny wydawca specjalizujący się w różnych typach druków.

Na przełomie wieków artyści ruchu odnowy książki w Polsce, wydawcy oraz poligrafowie prowadzili swoją działalność głównie w Krakowie i Warszawie. Krakowskie drukarnie wprowadziły wspomniane wyżej stanowiska kierowników graficznych, które dały zatrudnienie lokalnej bohemicznej artystycznej.

Drukarnie polskiej książki artystycznej

Wśród drukarni tego okresu należy wspomnieć te, które były ważne dla zjawiska książki artystycznej, wydające bardzo dobrej jakości dzieła, współpracujące z artystami zasłużonymi dla sztuki książki. Były to oficyny: Anczyca, Władysława Teodorczuka, Narodowa Napoleona Telza oraz Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Drukarnia Anczyca została założona w 1870 r. przez Ludwika Gumplowicza, profesora socjologii i prawnika. Mieściła się przy ul. Starowiśniej w Krakowie

---

³ WILMAŃSKI, T. *Książka jako zjawisko artystyczne*. W: JÓZEFOWSKI, Z. (red.) *Książka artystyczna jako obiekt oraz warsztat edukacyjny*. Zielona Góra: Instytut Sztuki WSP, 1998, s. 8.

⁴ SOWIŃSKI, J. *Sztuka typograficzna Młodej Polski*. Wrocław: Ossolineum, 1982, s. 15.

⁵ WIERCIIŃSKA, J. dz. cyt., s. 47.

i drukowano w niej krakowski dziennik „Kraj”. W 1875 r. odkupił ją Władysław Ludwik Anczyca, a po jego śmierci w 1883 r. przejął syn — Waclaw Zygmunt. Ich specjalnością były wspaniałe jakościowo reprodukcje malarstwa. U Anczyca drukowano także dzieła znanego i zasłużonego Jakuba Mortkowicza⁶, który wydał wiele serii i edycji wytwornych książek polskich literatów. Drukarnia istnieje do dnia dzisiejszego jako Drukarnia Wydawnicza im. W.L. Anczyca (<http://www.drukarnia-anczyca.com.pl/>) i nadal specjalizuje się w druku książek oraz wielobarwnych albumów w twardej oprawie.

Napoleon Telz nabył swoją oficynę w 1895 r. jako podupadający zakład. Dzięki umiejętnościom oraz stosowaniu nowych technik drukarskich i ilustracyjnych udowodnił, że można wydawać książkę artystyczną na bardzo dobrym poziomie, nie obniżając jej jakości. Stosując nowoczesne, drukarskie maszyny rotacyjne, skład monotypowy, rotograwiury i offset, dbał o wysoki poziom artystyczny swoich wydań, zintegrowanie stylistyczne treści, typografii i ilustracji, otrzymując liczne medale i nagrody na wystawach. Skupił wokół siebie wybitnych typografów, np. Władysława Teodorczuka⁷, który współpracował z nim od samego początku i okazał się bardzo uzdolnionym zecerem. Napoleon Telz początkowo pracował w drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, potem założył własną drukarnię. Był zafascynowany stylem artystycznym Wyspiańskiego, zrealizował prawie wszystkie jego pomysły typograficzne.

Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1866–1918 przechodziła przełomowy okres. Za sprawą prof. Bolesława Ulanowskiego, kierownika zakładu, wydawała druki na najwyższym poziomie. Pozyskała współpracę ze środowiskiem młodopolskim, artystami krakowskimi i z samym Stanisławem Wyspiańskim⁸.

Artyści książki

Utalentowanym i wszechstronnym oraz jednym z najbardziej rozpoznawalnych wówczas artystów książki w Polsce był Stanisław Wyspiański, dramaturg, poeta i malarz. Był także redaktorem artystycznym „Życia”, którego nadzwyczajna szata graficzna jest do dziś podziwiana. Docenia się jego wyjątkowy układ typograficzny, zdobnicze ornamenty — charakterystyczny motyw Wyspiańskiego. Publikował również w artystyczno-literackiej „Chimerze”. Ozdobniki tworzone przez tego artystę *łączą się harmonijnie z całością układu i nie sprawiają wrażenia przypadkowych, lecz potrzebnych i przemyślanych w planie kompozycji. Wyspiański zmieniał wielkość i układ ornamentu stosownie do potrzeb kompozycji. Często np. spotykamy zmianę układu w ornamencie z kwitnącą gałązką jabłoni, kwiatem róży etc.*⁹ Z wydawnictw książkowych zdobionych przez Wyspiańskiego wymienić można *Poezje* Lucjana Rydla, wydane przez Gebethnera i Wolffa w 1899 r. Z Rydlem łączy artystę także ilustracje do *Iliady* Homera w przekładzie tego poety.

---

⁶ Por. SOWIŃSKI, J. *Typografia wytworna w Polsce 1919–1939*. Wrocław: Ossolineum, 1995, s. 88–107.

⁷ SOWIŃSKI, J. *Sztuka typograficzna...*, dz. cyt., s. 42–45.

⁸ Tamże, s. 41–42.

⁹ SKIERKOWSKA, E. *Wyspiański artysta książki*. Wrocław: Ossolineum, 1960, s. 79–80.

Warto wspomnieć innych artystów związanych z „Chimerą” — Zenona Przesmyckiego (poetę, tłumacza, krytyka), ilustratorów: Edwarda Okunia i Franciszka Siedleckiego. Ozdoby, które wprowadził Okuń idealnie harmonizowały z kolumną druku, natomiast Siedlecki podążał w kierunku abstrakcji w duchu Francji oraz interesująco interpretował poezję¹⁰.

Omawiając pokrótce temat artystów książki w Polsce, można przywołać wspomnianych wcześniej twórców związanych z dadaizmem i futuryzmem, których twórczość znalazła ujście w niekonwencjonalnych formach książkowych. Tak pisze o nich Wilmański: *Związani z krakowską awangardą poeci i artyści eksperymentują z zapisem słownym, stosują radykalnie zmodernizowaną typografię wydanych druków. Sztandarowymi postaciami polskiej awangardy byli m.in. Tytus Czyżewski, Bruno Jasieński, Anatol Stern, Stanisław Młodożeniec. Pierwszy tom poetycki Czyżewskiego „Poezje formistyczne. Elektryczne wizje” (1920) jest znakomitym przykładem tego, co wówczas było charakterystyczne w nowym traktowaniu zapisu tekstowego i ujmowaniu książki jako integralnej całości. Czyżewski nawiązuje do poezji dadaistów, zwłaszcza optofonetycznych poematów Raoula Hausmanna, stosując bogaty zestaw czcionek, różne kroje i wielkości pisma, zbitki literowe pozbawione znaczenia. Dynamika i ekspresyjność w wizualnym obrazowaniu tekstu łączą się tu z futurystyczną typografią, z „wolnością” słowa głoszonych przez Marinettiego¹¹. Wyłania się z tego obraz polskich twórców szybko przejmujących nową jakość w sztuce książki oraz zmiany w dotychczasowych rozwiązaniach typograficznych napływających z zachodu Europy. Nadali oni nowy styl w tworzeniu książki artystycznej i wytwornej. Wpłynęło to znacząco na postrzeganie słowa drukowanego. Zaczęto doceniać formę, zdobnictwo oraz tworzywo.*

Mimo obawy przed zagrożeniem ze strony przemysłowej produkcji książki dla masowego odbiorcy, jej artystyczna wartość nie zanikła. Rozpoczęta na przełomie XIX i XX w. idea nowej jakości w sztuce nadal jest przedmiotem zainteresowania wielu artystów. Organizowane są liczne wystawy, wydawane są przy ich okazji katalogi oraz rozwija się teorię sztuki książki¹². Książka artystyczna ciągle stanowi wyzwanie i inspirację dla licznych artystów oraz przyczynia się do pojmowania na nowo formy i przekazu dzieła jako unikalnego zjawiska w sztuce.

Bibliografia:

1. CHOJECKA, E. Stan badań nad historią sztuki książkowej w Polsce. *Studia o Książce* 1982, t. 12, s. 19–32.
2. DUNIN, J. *Rozwój cech wydawniczych polskiej książki literackiej XIX–XX w.* Łódź: Uniwersytet Łódzki, 1982. (Acta Universitatis Lodziensis. Folia Scientiarum Atrium et Librorum)
3. JAKUBOWSKA, R. *Sztuka książki. Odłona trzecia* [on-line]. [Dostęp 22.01.2011]. Dostępny w World Wide Web: http://free.art.pl/wilmanski/teksty/5_pl.htm.
4. JÓZEFOWSKI, E. (red.). Refleksje nad tematem. W: *Książka artystyczna jako obiekt oraz warsztat edukacyjny*. Zielona Góra: Instytut Sztuki WSP, 1998. ISBN 83-86832-53-3

---

¹⁰ WIERCZIŃSKA, J. dz. cyt. s. 72.

¹¹ WILMAŃSKI, T. dz. cyt. s. 9–10.

¹² Por. CHOJECKA, E. Stan badań nad historią sztuki książkowej w Polsce. *Studia o Książce* 1982, t. 12, s. 19–32, KOMZA, M. (red.) *Sztuka książki: historia – teoria – praktyka*. Wrocław: Wydaw. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003.

5. KOMZA, M. (red.) *Sztuka książki: historia — teoria — praktyka*. Wrocław: Wydaw. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003, ISBN 83-229-2442-9.
6. LACHOW, W. N. *Szkice z teorii sztuki książki*. Wrocław: Ossolineum, 1978.
7. *Współczesne polskie drukarstwo i grafika książki. Mały słownik encyklopedyczny*. Wrocław: Ossolineum, 1982. ISBN 83-04-00807-6.
8. PILAK, A. Prasowe ogłoszenia księgarskie jako źródło do dziejów książki. *Studia o Książce* 1976, t. 6, s. 69–79.
9. RAJZER, R. Waclaw Zygmunt Anczyc (1866-1938) — artysta wśród drukarzy. W: *Biuletyn EBIB* [on-line]. 2007, 4 (85) [Dostęp 08.08.2011]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.ebib.info/2007/85/a.php?rajzer>.
10. SOWIŃSKI, J. *Sztuka typograficzna Młodej Polski*. Wrocław: Ossolineum, 1982. ISBN 83-04-01059-3.
11. SOWIŃSKI, J. *Typografia wytworna w Polsce 1919–1939*. Wrocław: Ossolineum, 1995. ISBN 83-04-04273-8.
12. WIERCIŃSKA, J. *Sztuka i książka*. Warszawa: PWN, 1986. ISBN 83-01-04547-7.
13. WILMAŃSKI, T. Książka jako zjawisko artystyczne. W: JÓZEFOWSKI, E. (red.) *Książka artystyczna jako obiekt oraz warsztat edukacyjny*. Zielona Góra: Instytut Sztuki WSP, 1998.